

Зважаючи на подальші академічні проекти О. Бартова, зокрема археографічну публікацію трьох спогадів мешканців Бучача³², ці питання чекатимуть на відповіді та на дослідників, що їх запропонують.

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.06

Ірина Радченко,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»

irynaradchenko.tkuma@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4522-1344>

ОГЛЯД ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГОЛОКОСТ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ІСТОРИОГРАФІЯ, АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА СПОГАДИ»¹

Проект, ініційований Європейською інфраструктурою дослідження Голокосту (EHRI), став одним із найуспішніших у межах вивчення Голокосту в Європі. Програма, започаткована у 2010 р. за активної підтримки Європейського Союзу, наразі об'єднує 26 партнерів із 17 країн та координується однією з провідних європейських установ у цій сфері – Інститутом вивчення війни, Голокосту та студій геноциду (NIOD, Амстердам, Нідерланди). За період існування проекту була реалізована ціла низка науково-дослідницьких програм: проведені наукові симпозиуми, воркшопи, створено окремий портал для розміщення унікальних архівних документів з теми геноциду єврейства. Одним із заходів став міжнародний семінар «Прикордонні території: архіви, дослідження, навчання» (6–7 березня 2018 р., м. Бухарест, Румунія), учасниками якого були науковці, освітяни з різних країн світу (США, Ізраїль, Німеччина, Швеція, Норвегія, Угорщина, Румунія, Україна та ін.). Плідним результатом проведеного заходу, власне, і стало аналізоване видання, до якого увійшли відібрані виступи учасників конференції 2018 р.

Структурно збірник складається з 10 частин та вступного слова директора Національного інституту вивчення Голокосту ім. Е. Візеля в Румунії (далі – Національний інститут) А. Флоріана. Цікаво, що на відміну від численних тематичних публікацій, видання не має на меті розглядати конкретні історичні події або пропонувати нові історичні підходи до студій Голокосту в Південно-Східній Європі. Скоріше, воно покликане продемонструвати видимий зв'язок між ресурсами (архівними), історіографією та пам'яттю. І саме тому редактори збірника ставлять потрібну мету: 1) прояснити шлях, пройдений країнами Південно-Східної Європи від історіографічної парадигми, що «стерла» Голокост, до поступового розвитку голокостознавчих студій; 2) розкрити

³² Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide. Three Accounts of the World Wars in a Galician Town* (Berghahn Books, 2020).

¹ Adina Babeş-Fructer, і Ana Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives Resources and Remembrance* (Vernon Press, 2021).

наявне багатство архівних колекцій відносно Південно-Східної Європи та безліч тем із дослідження Голокосту, які недостатньо презентовані в сучасній історіографії; 3) визначити ті мнемонічні труднощі, з якими цей регіон стикається під час вивчення минулого².

Частина 1 «Архівні ресурси в різних історичних контекстах» присвячена висвітленню теми Голокосту в Румунії в національній історіографії та джерелах після Другої світової війни. Авторки — А. Барбулеску (Національний інститут вивчення Голокосту в Румунії ім. Е. Візеля) та А. Бабеш-Фрухтер (Державний архів Бельгії / Центр історичних досліджень та документації війни і сучасного суспільства Бельгії), розглядають певну еволюцію Голокосту в румунській історіографії, простежують, як ця проблема була повернена із забуття і наразі є об'єктом узгоджених наукових досліджень у посткомуністичній Румунії. Відомо, що країна тривалий час входила до орбіти впливу Радянського Союзу, зокрема після Другої світової війни румунська комуністична влада повністю переймала класичний радянський сталінізм з усіма його похідними. Лише на початку 1990-х рр. стали можливі ґрунтовні дослідження подій 1930–1940 рр. Утім, значний поштовх до дослідження геноциду євреїв відбувся лише у 2005–2007 рр., зі вступом Румунії до Європейського Союзу та публікацією фінального звіту Міжнародної комісії з Голокосту в Румунії, ініційованої та очолюваної Е. Візелем³. Також було створено Національний інститут та розпочато процес створення меморіального музею Голокосту в країні. Звіт комісії, що являє собою збірник наукових доробків та історичних документів провідних румунських та міжнародних фахівців з теми, став важливим вступним текстом для всіх зацікавлених у вивченні Голокосту, антисемітизму та єврейської історії в Румунії⁴.

Дослідниці подають свій текст у двох основних вимірах: 1) архівні ресурси із характеристикою їхнього становища до 1989 р. та в 1990-х рр.; 2) історіографія Голокосту в Румунії. До 1989 р. доступ до архівів у Румунії був практично неможливий за невеликим винятком (доступ до документів органів безпеки — Securitate). Натомість після 1989 р. ситуація істотно поліпшилась, що було пов'язано, зокрема, із відкриттям Меморіального музею Голокосту в США. Суттєво, що саме

² Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, X.

³ Елі Візель (1928–2016) — французький та американський письменник, журналіст, громадський діяч єврейського походження. Уродженець Мармароцини (Румунія). Автор майже пів сотні видань з теми Голокосту, єврейської культури. Очільник Комісії з Голокосту при Президентів США (1978–1896), результатом діяльності якої стало побудова та відкриття Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (1993 р.). Лауреат Нобелівської премії миру (1986 р.).

⁴ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 4.

останній зробив перші кроки у відборі / ідентифікації документів, що зберігались у румунських сховищах різних інституцій. Легальність роботи Меморіального музею була забезпечена угодою, підписаною з Національним архівом у Румунії⁵. Ще однією ключовою подією стало долучення Румунії через Національний інститут до програми EHRI (2015 р.), що дозволило дослідникам Голокосту використовувати нові архівні технології та пошукові інструменти⁶. Серед перших та водночас ґрунтовних праць з теми авторки вказують тритомний збірник М. Карпа (який водночас може розглядатися і як джерелознавчий), збірники документів Ж. Анчеля та подальші праці відомих румунських фахівців з теми⁷. Більш пізні роботи А. Бабеш-Фрухтер та А. Барбулеску виокремлюють за регіональним сюжетом: ті, що мають відношення до долі євреїв зі Старого королівства (Регат); праці, присвячені євреям із Бессарабії та Буковини; наукові публікації, що досліджують долю євреїв у Трансністрії⁸. Підсумовуючи, авторки визначають відкриття доступу до архівів та розвиток академічних досліджень з історії Голокосту як «трансформації підходу румунського суспільства до Голокосту, здійсненого румунською владою»⁹.

Частина 2 «Архівні джерела з Голокосту в Північній Трансільванії» містить дослідження А. Гідо (Румунський інститут дослідження національних меншин, Клуж-Напока, Румунія). Автор подає детальну інформацію щодо можливостей, перспектив та обмежень архівного дослідження в Румунії / Трансільванії на прикладі передвоєнних подій та розгортання політики Голокосту в Угорщині. Перед цим надається стисла інформація щодо розвитку архівної системи в Румунії, зокрема про історичні особливості регіону (Північна Трансільванія) та специфіку формування архівної справи¹⁰. Пропонуючи стислий історіографічний огляд з теми¹¹, А. Гідо характеризує румунські та іноземні інституції, що мають копії або описи документів, знайдених у румунських архівах¹², а також аналізує окремі фонди та справи, що безпосередньо стосуються теми Голокосту в Північній Трансільванії¹³. На його думку, «пере-

⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 5–6.

⁶ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 8.

⁷ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 9–10.

⁸ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 11–20.

⁹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 23.

¹⁰ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 31–33.

¹¹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 34–38.

¹² Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 38–41.

¹³ Babeş-Fructher i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 42–49.

важна більшість документів Північної Трансильванії періоду вересень 1940 — жовтень 1944 рр.¹⁴ написана угорською та може використовуватися для дослідження Голокосту в Угорщині, у той час як документи щодо Південної Трансильванії, написані переважно румунською, можуть бути джерелом дослідження геноциду євреїв Румунії¹⁵.

Вказані архівні колекції автор застосовує для дослідження двох тем: економічний грабунок єврейського населення Угорщини та діяльність Єврейського демократичного комітету, який захищав інтереси румунського єврейства в регіоні¹⁶.

Підбиваючи підсумки свого дослідження, А. Гідо підкреслює, що схарактеризовані «9 державних архівів містять документи з усіх аспектів Голокосту в Північній Трансильванії», хоча і розподілені вони нерівномірно: наприклад, місцеві (тобто архіви в регіоні) містять надзвичайно цінну інформацію переважно щодо економічного, соціального, юридичного вигнання місцевого єврейства, у той час як депортації, геттоїзація євреїв та інші аспекти зосереджені переважно в документах саме національних та зарубіжних архівів¹⁷.

Частина 3 «**Архівне кураторство ЕНРІ стосовно джерел та результатів досліджень з історії Голокосту**» представлена науковою працею Ж. Беннета (Центр вивчення Голокосту в Інституті сучасної історії ім. Лейбніца, Мюнхен, Німеччина) та Ш. Хоурт (незалежна дослідниця). Автори пропонують розглядати цю тему в трьох територіальних вимірах: Німеччина (як центр Третього Райху), Бельгія та Нідерланди як окуповані країни Західної Європи¹⁸. У випадку Німеччини ситуація була складна, адже чимало німецьких документів адміністративного характеру були знищені з 1943 р., частина потрапила до рук союзних військ (отже, німецькі історики певний час не мали доступу до них). Зрештою, завдяки зусиллям американців, чимало ресурсів, які збереглися, було передано до Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. З метою зробити цілі збірники таких документів було сформовано спільний з декількома інституціями (зокрема Інститутом сучасної історії у Мюнхені) проект із каталогізації, який став базою для подальших студій з вивчення Голокосту¹⁹. В обох частинах Німеччини стан справ суттєво відрізнявся на той час: у НДР вивчення аспектів геноциду

відбувалося переважно на документах Нюрнберзького трибуналу, були лише «виключні» звернення до ресурсів усної історії. У ФРН, навпаки, через відсутність інших джерел основна увага була сфокусована саме на свідченнях жертв, очевидців буремних подій. Із середини 1950-х рр. на території Західної Німеччини разом із провідними американськими науковими інституціями було розпочато публікацію копій мікрофільмів та пошукових засобів німецьких документів, що тривала не одне десятиліття та результатом якої стало розміщення в пошукових базах понад 3,5 млн сторінок унікальних документів²⁰.

На думку авторів, зрештою, саме Бундесархіву вдалося стати ключовою інституцією, що брала участь у зборі, отриманні, збереженні, каталогізації та публічному відкритті архівної спадщини Третього Райху, розпочатих із 1970-х рр. із перерахування усіх єврейських жертв нацистського режиму (за основу було використано документи, наявні в Центральному офісі в Людвігсбурзі)²¹.

Інший стан справ спостерігався у двох країнах, окупованих під час Другої світової війни. У Нідерландах із метою збору та презентації архівних матеріалів воєнної доби, подальших досліджень цього періоду та представлення доказів під час судових розглядів випадків колабораціонізму, із 8 травня 1945 р. розпочав свою роботу Національний інститут із документування подій війни²². У наступне десятиліття він продемонстрував свою результативність, опублікувавши повну історію Голландії упродовж Другої світової війни, зокрема частини, присвячені долі єврейського населення; до того ж установа й окремо активно досліджувала історію Голокосту²³. Окрім інституту, вагомий внесок у збереження пам'яті про геноцид євреїв зробили очевидці, сучасники Голокосту та члени руху Опору²⁴. Багато національних та регіональних інституцій уможливили доступ до інформації про свої колекції.

Натомість у Бельгії тема Голокосту тривалий час перебувала поза полем дослідження, що, на думку авторів, можна пояснити багатьма причинами, серед яких: різні інтерпретації ролі Бельгії в переслідуванні євреїв; процеси деколонізації та конфлікт між окремими регіонами (Валлонією і Фландрією) та, відповідно, незначний інтерес до теми Голокосту тощо²⁵. Утім, необхідність збору свідчень та документів, при-

¹⁴ Тобто часу перебування регіону в складі Королівства Угорщина.

¹⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 49.

¹⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 49–53.

¹⁷ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 53.

¹⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 57.

¹⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 59–61.

²⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 61–63.

²¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 67–68.

²² Наразі – Інститут зі студій війни, Голокосту та геноцидів (NIOD) в Амстердамі, Нідерланди.

²³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 68.

²⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 68.

²⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 69–70.

свячених історії бельгійських євреїв, була очевидною та розпочалася ще наприкінці 1950-х рр. зусиллями Національного центру єврейських студій; пізніше до цього процесу долучилися національні, регіональні архівні установи, а також Центр документації та дослідження війни й сучасного суспільства (бельгійський філіал NIOD)²⁶. Проте лише в 1980-х рр. через публікацію списків депортованих та осіб, звільнених із бараків Доссен²⁷, було розпочато наукові дослідження з Голокосту.

Наприкінці своєї роботи автори наголошують на цінності проекту EHRI, який завдяки діджиталізації дозволив створити ефективну пошукову програму, зокрема на основі доступних архівних матеріалів із трьох країн, кожна з яких мала власну історіографічну та джерелознавчу традицію²⁸.

Наступна частина 4 збірника під назвою «**Виживання та комендація: оригінальні єврейські документи, що зберігаються в архіві Морешет**» присвячена маловідомим та незалученим до наукового обігу документам з теми Голокосту на прикордонні (Словаччини, Румунії, Угорщини), наявним в архіві Морешет (Ізраїль). Для розкриття теми авторка, Д. Озацкі-Штерн (Університет Бар-Ілан; Коледж Західної Галілеї, Ізраїль), залучила особисті колекції листів, щоденників та світлин різних осіб (Словаччина); спогади учілих (Румунія) та мемуари членів єврейської ради (Угорщина)²⁹.

Своє дослідження Д. Озацкі-Штерн розпочинає з довідкової інформації про архівну установу, архів Мошерет (у пер. з іврити – «спадщина»). Відкритий групою колишніх бійців єврейського підпілля та партизанських загонів у 1961 р., Центр досліджень та студій пам'яті про Голокост ім. Мордехая Анелевича (повна назва архіву), окрім комеморативної функції, також має на меті розвиток освітніх програм для молоді та підлітків для усвідомлення уроків минулого та формування пам'яті про ті події³⁰. Цьому має сприяти і символічність постаті, чие ім'я увіковічене в назві³¹, і мультифункціональність установи (місце пам'яті, освітній, навчальний центр, музей, присвячений повстанню

у Варшавському гетто³² та зрештою, архів). Для засновників установи (серед них такі відомі постаті, як А. Ковнер³³, І. Гутман³⁴, Ш. Холявський³⁵ та ін.) вкрай важливо було донести до майбутніх поколінь інформацію про акції винищення та, водночас, про мужність, героїзм учасників Опору. Відкриття установи за часом збіглося з процесом над нацистським злочинцем А. Айхманом та знаменувало «пробудження» зацікавленості темою Голокосту в ізраїльському суспільстві³⁶.

Далі авторка пропонує читачеві окремі приклади документів, пов'язаних з темою Голокосту в трьох країнах (прикордонних територіях) – особисті та історії окремих організацій, щоденники, спогади та ін. Щодо Словаччини, на думку Д. Озацкі-Штерн, цікавими є матеріали з архіву Мошерет, пов'язані із діячами руху Опору в Словаччині, єврейськими «парашутистами»³⁷, як-от: Х. Рейк, І. Рот, Р. Бюхлер, Ф. Беншалом, Г. Флейшман, О. Нойман, Д. Ленард³⁸. «Румунський» зріз представлений у дещо меншому обсязі та розкриває долю постатей, пов'язаних здебільшого із порятунком окремих установ та загалом очевидців геноциду, таких, як Т. Зільберштейн, А. Ізраель, М. Бен-Шемен, Е. Офір, І. Бен-Ефраїм, Ф. Вінтербергер³⁹. Матеріали з історії Голокосту в Угорщині являють собою спогади очевидців (зокрема, М. Альпана), а також ресурси, присвячені молодіжній сіоністській організації «Гашомер Гацоір» та єврейській раді в Угорщині⁴⁰. Загалом, авторка підкреслює той факт, що це лише невеличка частина документів, які зберігаються в архіві. Останній є «особливою організацією із власною

³² Збройне повстання низки єврейських підпільних організацій у межах Варшавського гетто у квітні–травні 1943 р. Загони СС та поліції на чолі з групенфюрером СС Ю. Штроопом придушили повстання, знищили більшість мешканців гетто, а саме гетто було спалено і зрівняне із землею.

³³ Аба Ковнер (1918–1987) – ізраїльський поет і прозаїк, підпільник у Вільнюському гетто, лауреат Державної премії Ізраїлю (1970 р.).

³⁴ Ізраїль Гутман (1923–2013) – ізраїльський історик, дослідник Голокосту. Професор історії в Єврейському університеті в Єрусалимі. Учасник повстання у Варшавському гетто, під час якого був поранений та депортований до Майданеку, Аушвіц-Біркенау та концентраційного табору в Маутгаузені; після тяжких випробувань вижив та зрештою дістався до тодішньої підмандатної Палестини. Виступав свідком під час суду над нацистським злочинцем Адольфом Айхманом (1961 р.).

³⁵ Шолом Холявський (1914–2011) – ізраїльський історик, керівник повстання в Несвізькому гетто (Білорусь) (1942 р.).

³⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 85.

³⁷ Група євреїв (чоловіків та жінок) із підмандатної Палестини, які на добровільних засадах доєдналися до Британської армії в окупованій нацистами Європі. Їхньою метою була організація опору нацистам та сприяння в порятунку особового складу союзних військ.

³⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 88–97.

³⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 98–101.

⁴⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 101–107.

²⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 71.

²⁷ Неформальна назва транзитного табору в Мехелені, створеного нацистами в окупованій Бельгії. Був місцем збору бельгійських євреїв та ромів для їх подальшої депортації до концентраційних таборів і таборів смерті в Східній Європі під час Голокосту.

²⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 74–75.

²⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 81.

³⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 83.

³¹ Мордехай Анелевич (1919–1943), член молодіжного руху соціалістичного сіонізму «Гашомер Гацоір», командир Єврейської бойової організації, керівник повстання у Варшавському гетто (1943 р.)

історією та власним процесом розвитку», універсальною установою, що певним чином є віддзеркаленням Голокосту, з його комплексністю та багатоаспектністю⁴¹.

Частина 5 «**Неопротестанти та Голокост: реконструкція історії між-етнічних релігійних громад як об'єктів нападу Антонеску**» присвячена долі найбільших деномінацій, зосереджених на теренах Румунії: адвентистів 7-го дня, баптистів, братських церков та п'ятдесятників, які розглядалися режимом Й. Антонеску як загроза національній безпеці. Автор, І. Плоскаріу (Університет Дубліну; Ірландська дослідницька рада, Ірландія), наголошує, що неопротестанти етнічно були переважно румунами; проте іноземне походження їхніх релігійних установ (через американські, британські, німецькі, угорські місії) та тривала співпраця із ними як із етнічними меншинами поза межами Румунії, поставили ці групи під підозру⁴². До того ж, серед прихильників вказаних релігійних деномінацій було чимало євреїв та ромів, які створювали суттєво нові громади та ідентичності⁴³. Певною «точкою відліку» для цих релігійних груп стало рішення Міністра релігійних деномінацій Румунії (1940 р.), за яким надавалася «свобода віросповідання Румунській ортодоксальній, Греко-католицькій, Римо-католицькій церквам, а також мусульманам». Т. зв. «релігійні товариства», під якими розумілися неопротестантські громади, були заборонені. Їхні діячі перебували під підозрою, чимало зазнали арештів та подальших депортацій до Трансністрії⁴⁴.

Автор будує свою працю, базуючись на документах із різних архівів, розподілених ним за змішаним типом (територіальним та тематичним). Передовсім у зоні його уваги перебувають національні архіви: Національний архів Румунії, Національний архів Молдови, український архів (Державний архів Одеської області)⁴⁵. Обґрунтованим виглядає звернення до архівів відповідних релігійних громад⁴⁶. Особливістю дослідження такої теми є звернення до матеріалів усної історії (враховуючи етнічну приналежність окремих груп, зокрема ромів)⁴⁷. Через підтримку релігійних громад поза межами Румунії вагома частина матеріалів розміщена у відповідних місіях по всьому світу, зокрема країнах

Північної Америки (США) та північних країнах (Данія, Норвегія)⁴⁸. Чимало тематичних ресурсів містять архівні установи центральних офісів неопротестантських релігійних груп поза Румунією⁴⁹. І. Плоскаріу виділяє ще одну вагому для дослідження групу ресурсів, сконцентровану в Ірландії завдяки діяльності Освітнього трасту з теми Голокосту в Ірландії, неприбутковій національній благодійній установі, яка тісно співпрацює з урядовими агенціями, культурними закладами та іншими національними організаціями. Діяльність Трасту спрямована на запобігання проявам антисемітизму та інших форм расизму в Ірландії, збереження пам'яті про події Голокосту через проведення просвітницьких, освітніх заходів по всій країні, видання окремих публікацій (спогадів очевидців геноциду тощо)⁵⁰. Окрім Трасту, серед установ, спрямованих на збереження пам'яті про трагічні уроки минулого, зокрема Голокост, автор відзначає проєкт «Крокус», що займається проведенням суто комемораційних акцій; Ірландський єврейський музей, експозиція якого присвячена виключно ролі Ірландії та ірландських євреїв у роки Голокосту; окремі ромські, румунські та молдавські інституції⁵¹. Отже, автор зауважує, що інтерес до цієї специфічної теми за останні 20 років істотно зріс, у чому, зокрема, заслуга зазначених наукових, просвітницьких, музейних, громадських установ.

Частина 6 «**Міжнародні організації в Румунії та Трансністрії упродовж Голокосту: допомога і порятунок**» має на меті розкрити тему рятування різними інституціями єврейського населення. Авторка, І. Радченко (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Україна), розпочинає своє дослідження із методологічної частини, у якій розглядає основні дефініції, важливі для розкриття теми: індивідуальний та колективний порятунок, благодійна організація. Останнє є ключовим для роботи, і тому авторка надає докладну характеристику та подальшу класифікацію установ, які можуть вважатися «благодійними»; при цьому підкреслюючи, що де-юре такими вони не були, проте набували відповідних рис протягом своєї діяльності в період Голокосту⁵². Стислий історіографічний огляд з теми подається у двох зрізах: праці, присвячені власне процесу порятунку євреїв та діяльності з порятунку окремих міжнародних організацій⁵³. Наявні ресурси із представленої

⁴¹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 108–109.

⁴² Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 112.

⁴³ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 112.

⁴⁴ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 113–114.

⁴⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 114–119.

⁴⁶ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 119–122.

⁴⁷ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 123–125.

⁴⁸ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 125–129.

⁴⁹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 129–131.

⁵⁰ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 131–132.

⁵¹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 132–135.

⁵² Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 142–148.

⁵³ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 148–151.

теми І. Радченко розглядає на прикладі двох провідних наукових та архівних установ, зосереджених на проблематиці Голокосту: Меморіального музею США у Вашингтоні та Національного центру ім. Е. Візеля; в обох випадках аналізуються саме відібрані дослідницею окремі фонди та справи з теми. На думку авторки, матеріали з архіву Меморіального музею є особливо значущими, оскільки мають безпосереднє відношення до теми колективного порятунку євреїв Румунії та Трансністрії міжнародними установами, зокрема: Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом «Джойнт» (далі – Джойнт); Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (далі – МКЧХ); Федерацією єврейських громад Румунії; Радою з питань військових біженців та ін.⁵⁴ Серед залучених документів – офіційна кореспонденція, приватна переписка, фінансові звіти, документи виконавчого характеру (розпорядження, накази, директиви тощо)⁵⁵. Комплекс джерел, представлений у фондах Національного інституту ім. Е. Візеля, на думку авторки, має більш допоміжний характер та є цінним у комплексному розгляді становища румунського єврейства. На відміну від групи матеріалів з Меморіального музею, цей комплекс містить суто виконавчі документи офіційних румунських установ: Кабінету Міністрів Румунії, Генеральної інспекції румунської жандармерії, Центрального єврейського офісу⁵⁶, Румунської інформаційної служби⁵⁷.

У роботі з документами з обох архівних установ І. Радченко пропонує власну класифікацію наявних ресурсів з теми за певними критеріями, зокрема: 1) видова класифікація документів: офіційна документація (та певні підвиди: меморандуми, ноти, звіти, телеграми, документи фінансового плану) та неофіційна (приватне листування); 2) розподіл документів за установами, які виступали авторами (Джойнт, МКЧХ, а також державні установи: Центральний єврейський офіс, Союз єврейських громад, Рада Міністрів Румунії тощо); 3) типи питань, яким вони присвячені; 4) регіон активності цих установ (власне Румунія та захоплені нею території на початок Другої світової війни: «Трансністрія», Бессарабія, Буковина); 5) ступінь залученості окремих персоналій – лідерів установ (В. Фільдерман, В. Фішер, Ф. Шрага, Ч. Колб тощо)⁵⁸.

Окрім запропонованих доповнень у вигляді класифікацій матеріалу, авторка також розглядає необхідність створення документальних оглядів з іменними та географічними покажчиками для полегшення роботи з матеріалами із вказаної теми⁵⁹.

Частина 7 «**«Сіоністський порятунок був виключно міжорганізаційним проєктом».** Нові аспекти потягу Кастнера» написана Л. Бернатом-Веспремі (Університет Мілтона Фрідмана в Будапешті, Угорщина), який розглядає складні відносини між різними сіоністськими групами під час Голокосту в Угорщині, звертаючи основну увагу на такі аспекти, як порятунок та опір. Ключову частину дослідження присвячено т. зв. «потягу Кастнера» – потягу, що 30 червня 1944 р. здійснив перевезення 1 684 євреїв із Угорщини до Швейцарії після перемовин між відповідальним за депортацію угорських євреїв з боку нацистської адміністрації А. Айхманом та діячем лівого напрямку сіоністського руху в Угорщині Р. Кастнером. Останній через такий прояв колабораціонізму із нацистською владою після Другої світової війни зазнав цькування та переслідувань; зрештою в 1957 р. він був убитий представниками радикальних рухів в Ізраїлі⁶⁰. У контексті непростих взаємин між лівим та правим напрямками сіоністськими руху автор розглядає справи двох діячів руху в Угорщині, активіста сіонізму правого спрямування, рабина м. Сігетвар Б. Беренда, та лідера сіоністського руху «Бейтар» в Угорщині Д. Сіладі, які надавали необхідну допомогу Р. Кастнеру в організації порятунку та діяльність яких відображала основні аспекти сіоністської філософії⁶¹. Л. Бернат-Веспремі надає короткий огляд формування сіоністського руху в Угорщині в міжвоєнний час, які мали б відіграти ключову роль у порятунку угорських євреїв у роки Голокосту⁶², та характеризує внутрішнє становище країни, акцентуючи увагу на пошвавленні антисемітизму, до якого певним чином були причетні окремі діячі угорського сіонізму⁶³. На підтвердження своїх тез автор аналізує зв'язки активістів сіоністського руху, зокрема ребе Б. Беренда, із окремими особами антисемітських поглядів – наприклад, З. Босняк, вчитель, директор «Інституту дослідження єврейського питання», які також мали відношення до організації порятунку⁶⁴. Після війни Б. Беренд згадував про контакти З. Босняка із Єврейської

⁵⁴ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 151–160.

⁵⁵ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 159–160.

⁵⁶ Контрольована румунським урядом інституція, створена у 1941 р. замість існуючого тривалий час Союзу єврейських громад Румунії на чолі із лідером єврейської громади В. Фільдерманом.

⁵⁷ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 160–169.

⁵⁸ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 159–160, 168–169.

⁵⁹ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 171.

⁶⁰ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 175.

⁶¹ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 176–177.

⁶² Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 177.

⁶³ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 177–179.

⁶⁴ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 180–183.

робочою групою на чолі із Д. Сіладь та І. Кальманом; останні налагодили низку розгалужених зв'язків з угорськими політичними діячами, засвоївши від них і певних радикальних ідей та методів, викладених у т. зв. «Жовтих книгах», розповсюджених серед провідних угорських політиків⁶⁵. Ключовою тезою цих видань було те, що антисемітизм є «постійним» явищем, оскільки «всі великі групи намагаються усунути меншини, які сприймаються як чужорідні тіла або як такі, що нездатні до асиміляції. Це є загальним законом природи»⁶⁶.

Утім, незважаючи на такі радикальні вислови, можливості контактів сіоністських діячів із високопосадовцями Угорщини були спрямовані на порятунок єврейського населення: передусім отримання документів для нелегальної імміграції⁶⁷. У цьому, зокрема, члени сіоністського руху мали підтримку і з боку Р. Кастнера, який допоміг організувати чимало зустрічей із окремими діячами єврейських, сіоністських рухів різних напрямків⁶⁸.

Значну увагу Л. Бернат-Веспремі приділяє опису ситуації із потягом Кастнера та діяльності будапештського Комітету помочі та порятунку, одним з очільників якого він був⁶⁹. Зрештою, на думку автора дослідження, висвітлення окремих аспектів діяльності окремих персоналій (Д. Сіладь, Б. Беренд, Р. Кастнер), відкриває шлях до нових підходів у вивченні порятунку та опорі сіоністського руху⁷⁰.

Частина 8 «**Політика та пам'ять про Голокост: переслідування української національної ідентичності**» присвячена представленню наративів етнонаціоналізму та Голокосту в українській політиці пам'яті Українського інституту національної пам'яті (далі – УІНП) після Революції гідності та Євромайдану. На думку авторки, А. Біденко (незалежна дослідниця), події Євромайдану 2014 р. надали Україні свіжий поштовх до подолання її травматичного минулого та (ре)конструкції власної національної ідентичності. Цьому сприяли створені УІНП та прийняті

українською владою чотири закони щодо декомунізації⁷¹ (2015 р.)⁷². Характеризуючи основні ідейні конструкти освітньої кампанії УІНП, А. Біденко використала метод тематичного аналізу, результатом якого стало виокремлення двох головних напрямів:

Українці – нація борців за свободу: авторка звертається до історії руху за звільнення, його здобутків та боротьби. Звідси, на думку дослідниці, можна виокремити важливі складові: політичний рух за незалежність та відродження національної культури. Перший розпочався перших років ХХ ст. та тривав до 1991 р., результатами чого стали створення політичних організацій, соціальні рухи та, зрештою, створення держави⁷³. Відродження національної культури є другим важливим компонентом у піднесенні української нації. Проте авторка підкреслює, що це не асоціюється із власне культурним розвитком, а скоріше є опозицією до «руського миру» з її ідеологічною теорією про «колиску трьох народів»⁷⁴. Важливою тезою до вказаної теми є жертвність і самопожертва українців, що пояснюється тривалою відсутністю державності та перебуванням народу в підпорядкованому становищі, свідченням чого стали події Першої та Другої світових воєн. Як жертви обставин, українці не мали іншого вибору, окрім як відмовитися від своїх особистих прагнень (і навіть життя) у великій битві за незалежність, оскільки народження нації має певну ціну⁷⁵. Народження нації не є можливим без битви за свободу, а отже, необхідною складовою є формування української армії; за часів Другої світової війни такою мала стати Українська повстанська армія (УПА), яка хоча і залишалася значно невеликою порівняно із ворогами, проте завдяки своєму героїзму та самопожертві була здатна чинити опір СРСР та нацистській Німеччині та посилити політичний рух за незалежність⁷⁶. Ще однією важливою темою є Голокост та український опір нацистському режиму. А. Біденко підкреслює, що тема Голокосту в освітній кампанії УІНП ледве згадується: є лише декілька звернень до приходу нацистів до влади,

⁷¹ Йдеться про закони: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і заборону пропаганди їхньої символіки»; «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» та «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», які разом утворюють т. зв. «декомунізаційний пакет».

⁷² Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 203–204.

⁷³ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 213–214.

⁷⁴ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 214.

⁷⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 215–216.

⁷⁶ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 217.

⁶⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 185–186.

⁶⁶ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 186.

⁶⁷ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 189–190.

⁶⁸ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 190–191.

⁶⁹ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 192–197.

⁷⁰ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 197.

діяльність знищувальних загонів, масові розстріли в Бабиному Яру, Богданівці⁷⁷, Дрогобицькому Яру, Кам'янець-Подільському⁷⁸, Дальнику⁷⁹ та Сосенках⁸⁰. Авторка зазначає, що УІНП використовує дискурс Голокосту задля підтвердження головної теми – українців як нації бійців за свободу. Він сфокусований на особистій боротьбі, героїзмі та всесвітньому визнанні окремих українських постатей – українських рятівників євреїв: А. та К. Шептицьких, О. Вітер, О. Глаголева, а також Ф. Вовка та Є. Шкандель⁸¹. Важливою прикінцевою тезою першого тематичного блоку, виокремленого авторкою, є те, що УІНП виступає за право діячів українського націоналістичного руху бути включеними до комемораційних заходів з вшанування жертв Бабиного Яру, а отже, посідати відповідне місце в українській політиці пам'яті⁸².

Радянський Союз був тоталітарним режимом терору. Одна з ключових тез цього конструкту – радянський терор, розпочатий із 1917 р., після приходу більшовиків до влади та подальшого встановлення тоталітарного режиму Й. Сталіна, відповідального разом із нацистським режимом А. Гітлера за розв'язування Другої світової війни. У матеріалах УІНП особлива увага зосереджена на радянських репресіях на окупованих територіях, зокрема колективізації, масових арештах та депортаціях⁸³. Радянський терор проти бійців за українську національну ідентичність відображає наслідки протистояння українців радянській політиці соціальної однорідності та контролю. Отже, передовсім, як зазначає А. Біденко, наголошується на тих постажах, які відкрито протистояли «руському миру» культурної асиміляції: А. Кримський,

⁷⁷ Село Богданівка Миколаївської області під час Голокосту перебувало під румунською окупацією (у складі губернаторства «Трансністрія»). У селі розміщувався один із найбільших концентраційних таборів, створених румунською окупаційною владою. Там у грудні 1941 р. шляхом розстрілів, спалення живцем та інших жорстоких тортур було знищено близько 55 тис. євреїв з Одеси, Бессарабії та Буковини.

⁷⁸ Одна із перших акцій масового винищення єврейського населення на окупованих українських теренах сталася наприкінці серпня 1941 р. Тоді зведений загін СС і поліції знищив понад 23 тис. місцевих та депортованих з Угорщини євреїв.

⁷⁹ Село Дальник Одеської області за доби Голокосту перебувало під румунською окупацією (у складі губернаторства «Трансністрія»). У жовтні 1941 р. у ньому було знищено понад тисячу євреїв: частина розстріляна в протитанковому рову, частина розстріляна та спалена в 4 бараках.

⁸⁰ В урочищі «Сосонки» на околицях м. Рівне в листопаді 1941 р. нацистські загони знищили понад 17,5 тис. євреїв міста.

⁸¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 218.

⁸² Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 219.

⁸³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 220–221.

М. Леонтович, діячі Української Автокефальної Православної Церкви, діячі ОУН, національно-демократичного руху 1960-х рр.⁸⁴

Узагальнюючи вищевикладене, А. Біденко доходить висновку, що «власний» варіант УІНП щодо побудови української національної ідентичності полягає в стратегії просування націоналізму, заснованого на пам'яті про учасників українського визвольного руху та криміналізації радянського режиму⁸⁵.

Частина 9 «Сприйняття геноциду ромів у посткомуністичній Румунії: моделі пам'яті та ідентичності» має на меті дослідити еволюцію сприйняття трагедії румунських ромів, враховуючи декілька хронологічних зрізів: на початку 1990-х рр.; 1997–2003 рр. та з 2003 р. до наших днів. Автор, П. Матей (Національний інститут вивчення Голокосту в Румунії ім. Е. Візеля, Румунія), починає свою ґрунтовну працю з відповіді на питання – чому депортації ромів залишалися невідомими до недавнього часу в Румунії? На його думку, причини полягають у: 1) відсутності законодавства (як у випадку із єврейським населенням) та збереженні громадянських прав у більшості ромів; 2) депортації відбувалися за критеріями, пов'язаними із проблемами соціального та громадського порядку; важкість визначення місць пам'яті через надшвидку депортацію ромів у Румунії. Саме тому, на думку автора, ситуація з ромами в Румунії істотно відрізнялася від аналогічної в Польщі, Білорусії, Україні та Західній Німеччині⁸⁶.

Підкреслюючи особливості першого періоду – 1990-ті рр., П. Матей наголошує, що в цей час з'явився значний інтерес до теми з боку ромів та румунів. У румунському суспільстві тривалий час домінував дискурс заперечення ролі країни в Голокості. Національні історіографії країн Східної Європи (включно із Румунією) акцентували увагу на власних громадянах як жертвах доби комуністичного режиму. Темі Голокосту відводилася незначна увага, що пов'язувалося із реабілітацією та подальшою глорифікацією Й. Антонеску як «героя-борця із СРСР за повернення Бессарабії та Буковини»⁸⁷. Відповідно, ігнорувалися будь-які факти, пов'язані із антиєврейськими погромами, депортаціями ромів та євреїв упродовж 1941–1942 рр. Автор підкреслює, що в 1990-ті рр. залишалися значні лакуни між ромами, які вижили під час геноциду, підприємцями (з етнічних ромів) та загалом ромським населенням:

⁸⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 221–224.

⁸⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 225.

⁸⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 229–231.

⁸⁷ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 234.

спогади та досвід вцілілих не було розкрито широкому загалу; відсутність жодних згадувань про депортації ромів в роки війни та ін.⁸⁸

Ситуація суттєво змінилася у наступний період — 1997—2004 рр., що було пов'язано із кроками країни до вступу в ЄС та створенням Міжнародної комісії із Голокосту в Румунії (далі — Комісія). Ці фактори забезпечили міцне підґрунтя для активної діяльності ромського населення із відновлення власного минулого. Важливим етапом стала поява перших компенсаційних програм для ромів, які вижили, запропонованих передусім Німеччиною. Дослідник підкреслює, що суттєві зміни стосувалися не лише проблеми, пов'язаної із ромами; загалом, були зроблені спроби ідентифікації релевантних місць пам'яті⁸⁹.

Зрештою, під час останнього періоду, сприйняття депортацій ромів еволюціонувало як із точки зору змісту дискурсу, так і можливостей для поширення. Етнічні роми почали презентувати ці депортації як найбільш важливий період власної історії, крізь призму якого потрібно було переглянути їхнє історичне минуле загалом. Цей процес був пов'язаний із вступом Румунії до ЄС у 2004 р. та формування Комісії; заслугою останньої була легітимізація нарративу щодо відповідальності румунської влади за Голокост⁹⁰. Зростаючий інтерес до Голокосту та, відповідно, до ромського геноциду, проявився і серед міжнародних та європейських інституцій: ООН, ОБСЄ, Міжнародний альянс пам'яті про Голокост, та ін. На думку П. Матея, інтерес останніх до ромської теми був пов'язаний із деяким прагматизмом: ефективно знищення упередження та ворожості до ромів та посилення дискурсу про ромську ідентичність⁹¹. У 2007 р. вперше на державному рівні відбулося вшанування представників ромської громади, які вціліли під час геноциду⁹².

У рамках своєї роботи автор також аналізує зміни в румунському освітньому процесі, що відбулися після видання фінального звіту Комісії «Про геноцид єврейського та ромського народів у Румунії за доби режиму Антонеску» (2005 р.): введення елективних курсів у закладах вищої освіти із включенням деякої інформації про переслідування ромів; започаткування навчальних курсів, запропонованих міжнародними та національними інституціями, та присвячених передусім темі Голокосту із окремими згадуваннями ромської трагедії; створення навчальних

документальних фільмів, мобільних експозицій⁹³. Окремим, не менш важливим, на думку П. Матея, проектом є формування комеморативного календаря, присвяченого пам'ятним датам ромської трагедії, передусім 27 січня (день звільнення табору смерті Аушвіц-Біркенау, в'язнями якого були також і тисячі ромів) та 2 серпня (знищення тисяч сінті та ромів у т. зв. «ромському таборі» Біркенау)⁹⁴. Підбиваючи підсумки, П. Матея зазначає, що досвід румунських ромів певним чином був включений до більшого, європейського нарративу (із обов'язковим згадуванням про найбільший табір смерті — Аушвіц-Біркенау)⁹⁵.

Остання частина «**Вилучення архівів із дослідження Голокосту: справа православних виконавців у сучасній Румунії**» присвячена повоєнному процесу приховування істини в біографіях осіб, що мали відношення до православних священнослужителів, членів або тих, хто симпатизував «Залізній гвардії»⁹⁶, що брала участь у Голокості в Трансністрії. Автор, І. Білуца (Інститут соціальних та гуманітарних наук ім. Дж. Шинкаї при Румунській академії, Румунія), аналізує ті стратегії виживання, які були використані православними «виконавцями» та «спостерігачами» після доби Голокосту; а також розмірковує над кроками, зробленими істориками та теологами православної церкви після 1989 р. задля уникнення розсекречення болісних таємниць, захованих у румунських державних архівах відносно участі членів православних священників у реалізації «остаточного рішення» в Трансністрії⁹⁷.

Своє дослідження автор розділив на дві частини. Перша — період після Другої світової війни та ранні роки комуністичного режиму — присвячена боротьбі за виживання та просування по службі цілого покоління колишніх фашистських виконавців, зосереджених навколо архимандрита (пізніше архієпископа) А. Ніка. І. Білуца підкреслює, що православне духовенство після повернення із Трансністрії мало декілька можливостей врятувати своє життя від Сігуранци⁹⁸, зокрема: зміна переконань, спротив комуністичному режиму через приєднання

⁹³ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 248–252.

⁹⁴ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 253.

⁹⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 260.

⁹⁶ «Залізна гвардія» — румунських рух та політична організація, що діяли в Королівстві Румунія в міжвоєнний час. Заснована К. З. Кодряну в 1927 р. під назвою «Легіон Архангела Михаїла», організація представляла ідеологію румунського ультра націоналізму, антикомунізму та антисемітизму, а також підтримувала Румунську православну церкву.

⁹⁷ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 263–264.

⁹⁸ Сігуранца — таємна політична поліція, що існувала в Королівстві Румунія в 1921–1944 рр. У комуністичній Румунії її функції взяв на себе Секурітате — Департамент державної безпеки, що існував до повалення комуністичного ладу в країні (до 1989 р.).

до збройних груп у горах або переховування⁹⁹. З-поміж інших особливої уваги заслуговує справа А. Ніка, колишнього адміністративного вікарія православного екзархату в Трансністрії. Навіть перед допитами, проведеними таємною поліцією щодо жорстокої поведінки православних священнослужителів у Трансністрії, А. Ніка виказував свої філософські погляди, заперечував чутки про свою антиєврейську діяльність та брав активну участь в офіційних заходах (наприклад, у 1946 р., разом із очільниками Румунської православної церкви відвідав резиденцію Московського патріархату). Утім, його «визначна» діяльність на чолі екзархату в Трансністрії впала в очі таємній поліції; на початку 1950 р. його неодноразово допитували. Та, незважаючи на величезну кількість фактів щодо його «антисемітської» діяльності за роки Голокосту, він отримав підвищення, ставши вікарним єпископом румунського патріарха, за що заплатив певну ціну (тісно співпрацював із Секурітате під псевдонімом «Нікодім»). Схожа ситуація була з двома іншими православними діячами: А. Табаку та Д. Портазе-Прутом¹⁰⁰.

Друга частина має на меті висвітлити в низці агіографічних творів «вибілювання» посткомуністичними православними діячами та прихильниками фашизму проявів міжвоєнного антисемітизму та кримінальних злочинів, скоєних окремими лідерами православної церкви під час Голокосту. Як наголошує автор, перші посткомуністичні спроби обговорення відповідальності за злочини, скоєні упродовж Голокосту та комуністичного режиму, викликало гостру дискусію та протиріччя між колишніми фашистами та вцілілими жертвами Голокосту. Певним поштовхом до цілої хвилі публікацій, присвячених зразковим життям сповідників, стало проголошення румунським патріархом 2017 р. роком «тих православних священнослужителів та монахів, які зазнали поневірян за віру у в'язницях комуністичного режиму»¹⁰¹.

У висновках автор, зокрема, відзначає, що спокута винуватців шляхом ретельного та вибіркового тлумачення наявної в архівах інформації сприятиме «зняттю завіси мовчання навколо відповідальності Православної церкви в Голокості»¹⁰².

Наукові роботи молодих фахівців, об'єднані в цій колективній праці, свідчать про сталий інтерес до теми геноциду єврейської, ромської громади та інших категорій населення в Південно-Східній Європі.

⁹⁹ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 271.

¹⁰⁰ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 271–273.

¹⁰¹ Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 279.

¹⁰² Babeş-Fructer, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 284.

Саме цей регіон укладачі збірника називають «прикордонням» – що пов'язано передусім з тим, що через політичне становище (перебування серед країн «соціалістичного табору») він тривалий час перебував у певній дослідницькій «ізоляції», чим і був зумовлений відповідний стан історичних досліджень. Ситуація істотно змінилася після 1989 р. та особливо наприкінці 2000-х рр., із вступом низки країн регіону до Європейського Союзу, коли розпочався процес інтеграції, зокрема і в площині історичного нарративу, важливими елементами якого залишаються Голокост та геноцид ромів.

Аналізований збірник об'єднав досить широкий тематичний спектр робіт, присвячених темі Голокосту в Південно-Східній Європі. Кожна з них розкриває маловідому тему, певною мірою заповнюючи лакуни, наявні в межах голокостознавчих студій. Частина представлених наукових праць можна вважати джерелознавчою за своєю сутністю, оскільки в їх основі лежить аналіз під відповідним кутом саме архівних колекцій з різних країн – Румунії, Молдови, Угорщини, Словаччини та ін. (А. Гідо; Л. Бернет-Веспремі).

В окремих статтях розглядаються унікальні проблемно-тематичні аспекти, як правило, не представлені й не інтегровані до науково-історичного нарративу в цілому. Так, наприклад, роботи Д. Озацкі-Штерн, І. Плоскаріу, П. Матея, І. Білуци, зацентровані на релігійних сюжетах у їх взаємозалежності із розгортанням подій Голокосту, ромських студіях тощо.

Варто відзначити, що в збірнику представлено декілька текстів, прямо або опосередковано пов'язаних з Україною та присвячених розвитку студій пам'яті в Україні (О. Біденко), дослідженню порятунку євреїв, зокрема в Трансністрії (І. Радченко), історії неопротестантських релігійних громад із залученням матеріалів, у тому числі з Державного архіву Одеської області (І. Плоскаріу).

З-поміж іншого, ці дослідження суттєво доповнюють уявлення і про Голокост в Україні, розширюючи географічну перспективу та відкриваючи контекст сусідніх країн Південно-Східної Європи. І хоча більшість статей присвячена румунській проблематиці, артикульовані в них питання, як-от: відмова від відповідальності, подолання історичної амнезії, відновлення пам'яті про різні категорії жертв геноциду та переслідувань – є актуальними для сучасної української історіографії Голокосту.